

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ СЛІДЧОГО

Олег СИНЕОКИЙ

Copyright © 2008

Постановка суспільної проблеми. З метою успішного розслідування і розкриття злочинів досить часто виникає потреба об'єднати зусилля слідчого та органу дізнання, їх ефективної взаємодії. Це зумовлено складністю розслідування вчиненого злочину, великим обсягом слідчих та оперативно-розшукових дій, залученням до розслідування справи спеціалістів з різних галузей наукових знань. Однією з найбільш ефективних форм такої взаємодії і є їх злагоджена діяльність у складі слідчо-оперативної групи. Проте велика кількість проблем підвищення рівня професійності таких груп залишається невирішеною. Зокрема, це стосується вдосконалення законодавчої та нормативної бази, відсутності чітких критеріїв оцінки роботи взаємодіючих служб, професійно-психологічної підготовки слідчого, психологічної стійкості оперативних працівників органу дізнання та експертів тощо.

Окремі аспекти проблеми професійної діяльності слідчо-оперативних груп, зокрема взаємодії слідчого з органами дізнання, розглядалися у монографіях, наукових збірниках, навчально-методичних посібниках (В.П. Бахін, І.Ф. Герасимов, К.Б. Гранкін, І.М. Гуткін, А.Я. Дубинський, А.М. Ларін, С.Д. Оспанов, В.А. Рогожин, А.А. Чувільов та ін.).

Питання психологічного опосередкування взаємодії слідчого з органами дізнання опрацьовані в роботах В.Г. Андросюка, В.М. Бикова, А.П. Дербеньова; кримінально-процесуальні та психологічні аспекти – в публікаціях Ю.М. Грошевого, В.В. Іванова, В.С. Кузьмічова, Л.С. Каплана, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, С.Д. Оспанова, С.В. Слинька, С.М. Стахівського, В.М. Тертишника, В.П. Шибка. Водночас і нами раніше висловлювалися погляди на структурну побудову та визначення пріоритетів виконання службових завдань різними видами слідчо-оперативних груп [14]. Крім того, низка питань щодо психолого-правового забезпечення

оперативно-службової діяльності СОГ висвітлені у монографіях учених з юридичної психології, кримінального процесу, криміналістики та криминології (В.Л. Васильєв, А.В. Дулов, М.В. Костицький, В.О. Коновалова, В.М. Кудрявцев, Я.Ю. Кондратьєв, О.Р. Ратінов, Г.О. Юхновець та ін.). Загалом доведено, що умовою ефективного і результативного процесу розслідування кримінальних справ є тісна співпраця слідчого з органом дізнання, яка проходить у формі процесуально-психологічної взаємодії. Проте навіть наявність певної спільності у спілкуванні слідчого й оперативного працівника, котрі розслідують злочин, не виключає можливості виникнення в окремих випадках психологічно складних і навіть конфліктних ситуацій між ними.

Термін “деформація” тлумачиться винятково з природничо-наукових позицій (від лат. *deformatio* – перекручування) – як зміна відносного положення частини тіла, пов'язане з їхнім переміщенням [3, с. 175], а тому нічого не дає для розуміння сформульованої нами проблеми. Професійна ж деформація являє собою зовсім інший соціально-психологічний феномен – наявність в особистості певних психологічних змін, котрі впливають на якісне виконання діяльності [9, с. 124]. Ось чому дослідження професійної деформації юристів – це актуальна тема як у теоретичному аспекті, так і в прикладному, суто практичному. Але при цьому варто враховувати істотні особливості у причинах і формах деформації фахівців різних напрямків юстиційної діяльності. Зокрема, професіоналізація особистості слідчого у процесі багаторічного виконання ним службових обов'язків пов'язана як з розвитком професійно значущих рис, так і з формуванням таких, котрі негативно впливають на виконання ним службових обов'язків. Отож феномен професійної деформації становить складну соціально-правову й психологічну проблему, що вимагає адекватного розв'язку.

Виділення невирішених раніше проблем, яким присвячена публікація. Проблема теоретичного аналізу застосування психологічних знань у карно-процесуальній діяльності адвоката частково висвітлена у публікаціях Я.С. Авраха, Л.Є. Ароцкера, А.М. Бандурки, С.П. Бочарової, О.В. Землянської, Г.М. Шарифа, П.С. Елькінда та інших авторів. Проте поза увагою науковців залишилося питання причин виникнення професійної деформації слідчого й обґрунтування шляхів її мінімізації. У цій ситуації доцільно використання системного підходу, за якого, поряд із загальною юридичними, рівнозначно застосовуються соціально-психологічні і соціологічні методи дослідження. С.Д. Гусарев і О.Д. Тихомиров, описуючи основи юридичної діяльності, зачіпають проблеми конфліктності у такій роботі, але, безпосередньо переходячи до вивчення слідчої діяльності у конфліктологічному контексті, обмежуються загальними фразами й типовими трафаретами [7, с. 220–222]. Також відсутні публікації результатів спеціальних досліджень, що проливають світло на профдеформацію слідчих, і в розробках інших авторів, тоді як наші розвідки стосуються деформації окремих представників юридичної професії [15; 16]. Вочевидь зрозуміло, що психологія професійної деформації слідчих має істотні відмінності порівняно з аналогічними відхиленнями у роботі колег-юристів.

Завдання статті полягає в дослідженні складових, що впливають на появу й розвиток професійної деформації слідчого. Для цього треба: 1) відстежити зародження у слідчого певних особистісних змін, які спричинюють його різноякісну професійну діяльність, мають безперервний і тривалий характер й становлять домінуючий значеннєвий момент усередині особистості такого слідчого; 2) виявити найбільш оптимальні шляхи нейтралізації таких негативних змін.

Авторська ідея. У психологічному аспекті деформація слідчого створює відчуття впевненості й безневинності у його знаннях та оцінках, обмежуючи *аналіз і розумовий пошук* найкращого виходу із професійних проблемних ситуацій. Мінімізувати таке відчуття спроможна зміна характеру мислення слідчого – від шаблонного до творчого. Лише творчість блокує появу професійної деформації слідчого і, на відміну від представників інших юридичних спеціальностей, вимагає постійного пошуку нових моделей і схем розумового діяння.

Ключові слова: *слідчий, деформація, професія, творчість, фактори, форми.*

Результати досліджень та їх аналіз. *Професійна діяльність* – одна з провідних для особистості. Психологічно вона стимулює культурний розвиток працівника, мотивує й удосконалює його життєреалізування. Проте на цьому шляху не виключені професійні деформації особистості, що спричинені багатьма факторами – об'єктивними й суб'єктивними. До *об'єктивних* можна віднести зміст діяльності й спілкування, умови виконання професійних обов'язків, чинники соціального макросередовища, а до *суб'єктивних* – онтогенетичні зміни, вікова динаміка суб'єктного розвитку, індивідуально-психологічні особливості, характер професійних взаємин, кризи професійного становлення особистості, службова потреба ідентифікувати себе з патологічним внутрішнім світом інших людей для їхнього кращого розуміння. Але, крім цього, доречно виокремити проміжну або міжосьову ланку, що охоплює *об'єктивно-суб'єктивні фактори*, до яких відноситься система, у т. ч. й організація, професійної діяльності слідчого.

Специфіка роботи слідчого, поряд з позитивним впливом, який підвищує професіоналізм, містить симптоми особистісного негативу. Останні виявляються за відсутності в адвоката достатнього рівня моральної й психологічної стійкості, стають істотними факторами ризику професійного та індивідуального. Справа може й не доходити до злочинних діянь, але перебування слідчого поза правовими контурами певною мірою змінює його професійну свідомість. За цих умов мотиваційно аргументована діяльність розгортається у двох напрямках: з одного боку, як деструкція традиційних культурних нормативів, а з іншого – як низка спроб довести обґрунтованість власних імморально-неправових домагань. Тому треба не тільки окреслити лінію протидії професійної деформації слідчих, а й розробити і впровадити *коригувальні коди* як завадостійкі загати, схеми виявлення і виправлення помилок, що унеможливають заборонені комбінації дій [4, с. 208].

Професійна деформація слідчого, як і представника будь-якої іншої публічної професії, може характеризуватися епізодичністю чи стійкістю, поверховістю чи глобальністю, виявлятися у професійному жаргоні, манерах поведінки і навіть у фізичному вигляді чи ні. Однак відомо, що найбільшою мірою профе-

сійним деформаціям піддаються ті, хто працює у системі “людина – людина”. І це зрозуміло чому: спілкування з іншою людиною обов’язково передбачає взаємодію, а відтак вплив і зворотний вплив, особливо у діаді “людина – аномальна людина”. Саме тому найпомітніша дія професії на особистісний розвиток представників тих спеціальностей, робота яких пов’язана з людьми асоціального типу. У цьому сенсі діяльність слідчого психологічно є небезпечною. Не дивно, що навіть на стадії первинної професіоналізації може наступити момент, коли його подальша індивідуальна кар’єра неможлива без докорінної зміни змісту виконання ним нормативно заданих обов’язків. Виходимо з того, що ефективний слідчий діє у полі наднормативної активності, а відтак творчо підходить до виконання професійних завдань. У цьому зв’язку А.М. Бандурка, С.П. Бочарова та Е.В. Землянська слушно зауважують, що кризи професійного розвитку можуть ініціюватися незадоволеністю слідчим різними аспектами своєї праці, зниженням працездатності, погіршенням стану здоров’я, професійною втомою й багатьма іншими факторами [1, с. 240].

Досвід тривалого вирішення типових завдань не тільки вдосконалює спеціальні юридичні знання слідчого, а й формує його професійні звички, спосіб мислення, стиль спілкування. Зовні професійну деформацію слідчого, котрий спеціалізується на розслідуванні певної категорії кримінальних справ, підтверджує усна і писемна лексика, насамперед безліч розумових і мовних штампів. Останні є тим негативним катализатором, що первинно спричинює небажані особистісні тенденції.

Отже, підсумовуючи викладене вище, до основних форм професійної деформації слідчого можна віднести: а) самовпевненість у власній непогрішності при вирішенні професійних завдань і завищену самооцінку; б) “правовий нігілізм”, що може виявлятися у зневажливому ставленні до окремих правових і процесуальних законів, довільному тлумаченні їх норм й підзаконних нормативних актів; в) засвоєння елементів кримінальної субкультури (пенітенціально-лексичних норм або, як кажуть, “понять”, кримінального жаргону, правил кримінально зорієнтованого спілкування при звертанні до сторонніх та їх використання у своїй роботі); г) “спрощення ділового спілкування”, що виявляється у зниженні культури й етики спілкування, звертання до інших людей на “ти” і т. ін.; д) переоцінку “старих”

методів роботи й недооцінку потреби впровадження нових; е) професійний егоїзм, який часто блокує ефективну взаємодію з іншими оперативними працівниками правоохоронних органів та адвокатами-захисниками.

Таким чином, є всі підстави вважати, що багаторічне виконання професійної діяльності, більшість з аспектів якої пов’язані з негативними емоціями, перенапруженням, відповідальністю перед клієнтом, може привести до професійних деформацій як формального наповнення, так і суто психологічного. В останньому випадку настає негативний “зворотний ефект”: особистий життєвий досвід слідчого, який становить його професійне багатство й опору, відіграє роль бар’єру на шляху сприйняття нового. Інакше кажучи, людина заздалегідь упевнена, що їй нічого нового не повідомлять, а повсякденну роботу (написання заяв, клопотань та ін.) він і так досконально знає, тому інформація у повному проблемному спектрі клієнта не сприймається таким слідчим.

Своєрідним щепленням від професійної деформації у роботі слідчого є *творчість*, тобто діяльність, яка породжує щось якісно нове, раніше неможливе. При цьому творчість може розглядатися у двох аспектах – психологічному й філософському. Психологія творчості досліджує процес, психологічний “механізм” протікання акту творчості як суб’єктивного, персоніфікованого. Філософія розглядає питання про сутність творчості як примноження матеріальних і духовних цінностей, що порізно ставилося в різні історичні епохи [5, с. 330]. До цього варто долучити творчий потенціал особистості (гнучкість її інтелекту, розвинену творчу уяву й інтуїцію, здатність переборювати шаблони й стереотипи), котрий особливо значущий для професії адвоката, охоплюючи **високу мотивацію до пошуку нового** та потребу в самоактуалізації [8, с. 477].

Основним моментом творчості, як відомо, є *осаяння* (інсайт) – інтуїтивне схоплення бажаного результату без первинного логічного його обґрунтування. На думку багатьох психологів, творчість відбувається на рівні надсвідомості. Крім того, різні види творчості мають свої психологічні особливості. Скажімо, А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський підкреслюють, що творчість припускає наявність в особистості здатностей, мотивів, знань і вмій, завдяки яким створюються продукт (в нашому випадку це **результат розслідування кримінальної справи, тобто пошук і відшукування**

об'єктивної істини щодо злочину як події), що відрізняється новизною, оригінальністю й унікальністю [див. 11, с. 393]. Англійський учений Г. Уоллес виділяє чотири стадії процесу творчості – підготовку, дозрівання, осяяння й перевірку [12, с. 201]. Емпірично встановлено, що інтуїтивний розв'язок виникає у предметній діяльності, котра доступна об'єктивному аналізу, проте опосередковано стосується роботи слідчого. У цьому контексті негативні емоції можна мінімізувати шляхом глибокої впевненості у вагомості своєї справи, у її високій соціальній корисності, а також за умови задоволення, котре приносить вирішення завдань із розкриття злочину, тобто від того, що проведений повний комплекс слідчих дій та оформлений справедливий процесуальний висновок – єдиний *безпомилковий* результат розслідування.

Вкажемо принаймні на три групи факторів, що призводять до утворення й розвитку професійної деформації слідчого: 1) фактори, що зумовлені специфікою діяльності, наприклад, детальною правовою регламентацією дій, що формалізує та бюрократизує дану роботу, або ж слабкий контроль за позапроцесуальними стосунками слідчого, його часті контакти зі злочинцями; 2) особистісні чинники – завищені очікування, недостатня професійна підготовленість, спотворені мотиви й установки, схильність до конфліктності, імпульсивність; 3) фактори соціально-психологічного характеру, зокрема перше неадекватний і грубий стиль спілкування, низька оцінка діяльності з боку фігурантів у справі, колег, несприятливий вплив з боку “досвідчених” колег.

Досвід підтверджує той емпіричний факт, що слідчі частіше інших представників юридичної професії постають перед потребою розв'язання “чужих” проблем, зокрема зняття конфліктних ситуацій, уступаючи перше місце лише адвокатам. Якщо останній діє з позиції третьої сторони – медіаторів, консультантів, “порадників” та інших, то слідчі, враховуючи їхній інший процесуальний стан, для успішного виконання такої ролі здебільшого не мають відповідних навичок.

Н.В. Гришина, досліджуючи психологію конфлікту, зазначає, що чималі психологічні складності пов'язані з утриманням ініціативи в контакті між учасниками переговорів [6, с. 443]. Використовуючи це, можна передбачити, що ініціатива контакту слідчого із підслідним завжди має бути в руках першого. Але одно-

часно із цим слідчий повинен зуміти сформувати у другого учасника (підозрюваного чи обвинуваченого) позитивне ставлення до своєї участі у вирішенні проблеми, схилити його до усвідомлення потреби й можливості конструктивного діалогу із представниками органів досудового слідства з приводу будь-якої ситуації.

Окремі відомі вчені (М.І. Панов, Ю.П. Битяк, Л.М. Герасіна) вказують і на такий спосіб виявлення структури конфлікту та шляхів його вирішення як *мовні засоби* [13, с. 132], що, на нашу думку, цілком може бути основною “зброєю” слідчого, яка використовується ним переважно на “пікових” вершинах конфліктів у його професійній діяльності.

Вкажемо на вирішальні компоненти, які споконвічно можуть за певних умов привести до професійної деформації, а значить не тільки є факторами високого ризику, але й дають підстави завчасно говорити про професійно-психологічну непридатність особистості до слідчої діяльності: 1) низький рівень моральності, 2) психологічна нестійкість, 3) підвищена особистісна тривожність, 4) імпульсивність і неврівноваженість у поведінці, 5) низька інтелектуальність, 6) сугестивність і конформність, 7) погані мовні здібності, 8) брутальність, 9) агресивність, 10) жорстокість.

У діяльності слідчого рівною мірою *розподілені формально-правові й дискреційні повноваження*, які дозволяють, керуючись законом, діяти на власний розсуд. Однак такі повноваження не повинні вступати в суперечність з морально-етичними правилами, що є важливими перешкодами на шляху до професійної деградації слідчих. Тут ми стикаємося з відносно новим у вивченні явищем – *феноменом дискреції*. Юристи визначають дискреційну владу як засіб реалізації публічної, згідно з якою відповідний суб'єкт влади (орган або посадова особа) самовільно застосовує надані йому в рамках закону повноваження, тобто без потреби узгодження в якій-небудь формі з іншими суб'єктами [17, с. 195]. Хоча, на думку О. Мартиненка, дискреційні дії не є безмежними, вони окреслені форматом закону й ґрунтуються на власному досвіді, професійній підготовці й політиці конкретного правоохоронного органу [10, с. 91]. І в такому виборі, на що справедливо вказують П.П. Баранов і В.І. Курбатов, важливу роль відіграють значеннєві ціннісні орієнтації, раніше закладені у процесі життєдіяльності особистості та її професійному повсякденні [2, с. 142]. Тому,

не поринаючи в детальний аналіз цього мало-вивченого аспекту, відзначимо, що даний феномен є відображення творчих схем у професійній діяльності адвоката й навіть, більше того, цілком може становити кримінологічний інтерес не тільки для превенції правопорушень, а й для побудови захисту від професійної деформації працівників правоохоронних органів.

У широкому значенні рівень професійної свободи слідчих серед представників інших юридичних професій є досить складним, поступаючись, з одного боку, адвокатам-захисникам, з іншого – “колегам-силовикам” різного спектру – від оперуповноважених до суддів чи прокурорів, котрим надано більше процесуальної і непроцесуальної (оперативної) свободи щодо маневрування. Все це істотно позначається на особистості слідчого як у позитиві, так і в негативі психосоціального розвитку.

ВИСНОВКИ

1. Професійна деформація слідчого – це процес, який зумовлений сукупністю мікросередовищних, макросоціальних і суб’єктивних (внутрішніх) факторів, котрі поступово змінюють набір рис особистості слідчого (стереотипи сприйняття, ціннісні орієнтації, риси характеру, способи спілкування й поведінки), які з’являються під впливом виконання зазначеної професійної ролі.

2. Мінімізувати розглянутий негативний процес шляхом спрямованого коректування можна не стільки з допомогою розширення поля **творчості** у роботі слідчого (**базисний фактор**), скільки за допомогою збагачення внутрішньої мотивації як системоспричинувального імпульсу до цілеутворення (**стимулюючий фактор**) задля досягнення оптимальних професійних результатів.

3. Одним з компонентів формування позитивної мотивації слідчого можуть бути **творчі завдання**, тобто такі вправи, які виникають перед ним під час мислення у проблемних ситуаціях, що вимагають належного виконання професійних обов’язків. Їх розв’язання потребує різнобічного аналізу умов конкретного випадку і створення **розумової схеми уявних пропедевтичних дій з боку слідчого**.

Перспективи подальших досліджень. Систематизуючи результати дослідження, нами висвітлені основні детермінанти професійної деформації слідчого: 1) фактори, що зумовлені специфікою професійної діяльності, 2) чинники особистісного змісту та 3) соціально-психологічного характеру, кожний з яких вимагає докладного вивчення і системного теоретичного аналізу процесу соціальної

перцепції для того, щоб сформувані її структурно-функціональну модель становлення особистості слідчого у профдіяльності, 4) несприйняття діалогічного характеру групового мислення (слідчі, оперативні працівники, експерти, адвокати, прокурора та ін.), де присутня **особистісна** поведінка людей, і представники влади, котрі її здійснюють, 5) дедукція як неадекватне осмислення слідчим людських учинків і сумнівні прогнози розв’язання ним професійних проблем.

Отже, наявність специфічних для професійної діяльності слідчих та інших працівників правоохоронних органів психологічних особливостей указує на доречність розвитку нового самостійного напрямку юридичної психології – **психології слідчо-оперативної групи**, яку ми маємо намір далі ретельно досліджувати.

1. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянська Е.В. Юридическа психологія: Учебник. – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. – С. 239–242.

2. Баранов П.П., Курбатов В.И. Юридическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 576 с.

3. Большая Советская Энциклопедия. (в 30 томах) / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1972. – Т. 8. – 592 с.

4. Большая Советская Энциклопедия. (в 30 томах) / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – Т. 13. – 608 с.

5. Большая Советская Энциклопедия. (в 30 томах) / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1976. – Т. 25. – 600 с.

6. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2005. – 464 с.

7. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): Навч. посібник. – К.: Знання, 2006. – 487 с.

8. Еникеев М.И. Психологический энциклопедический словарь. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 560 с.

9. Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. – Х.: Одиссей, 2005. – 352 с.

10. Мартиненко О. Дискреційні повноваження органів внутрішніх справ: кримінологічний аналіз // Право України. – 2004. – № 11. – С. 91–93.

11. Психологический словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1994. – 494 с.

12. Словарь-справочник по криминологии и юридической психологии / В.А. Ананич, О.О. Колченогова. – Мн.: Амалфея, 2003. – 272 с.

13. Словник термінів з правової конфліктології: Науководовідкове видання / За ред. М.І. Панова, Ю.П. Битяка, Л.М. Герасіної. – Х.: “Одіссей”, 2006. – 208 с.

14. Синеокий О.В. Виды следственных и следственно-оперативных групп: сравнительный анализ // Государство и право. – 1997. – № 1. – С. 60–67.

15. Синеокий О.В. Психологічні особливості розслідування статейних злочинів і напрямки протидії професійній деформації слідчого // Влада. Людина. Закон. – 2004. – № 3. – С. 90–95.

16. Синеокий О.В. Соціально-політичні фактори сексуального насильства: особливості детермінації злочинності в силових структурах і актуальність протидії професійній деформації // Междунар. научно-практ. конф. “Спецпроект: анализ научных исследований” / Сб. научн. работ. – Том 1. – Днепропетровск, 7–11.12.2005 г. – С. 63–68.

17. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. Енцикл., 1998. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – 744 с.